

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Інститут історії і філософії

ВІТАЛІЙ МАСНЕНКО

*Наукова сфера підрадянської України
в умовах українізації 1920-х років*

The Scientific Sphere of Soviet Ukraine in Conditions of Ukrainization of the 1920s

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто процеси трансформації наукової сфери підрадянської України в 1920-х роках, коли провадилась офіційна політика українізації. Зауважена відмінність позиції наукових кіл і більшовицької влади щодо перспектив розвитку й характеру науки. У цих умовах наукова сфера набула нової якості. До 1929 р. діяльність ВУАН мала досить виразну національну форму і зміст. В УСРР зростала кількість україномовних та українських за етнічною належністю науковців. Сформувався значний корпус україномовних наукових праць з усіх дослідних галузей. Більшість сфер наукового пошуку, у тому числі і природничі, точні, юридичні науки, отримали фахові термінологічні словники, запрацював новий унормований правопис. Народжувалося нове покоління української наукової інтелігенції. Помітним був процес визнання української науки в європейських та світових наукових колах. Проте проект розбудови повноцінної національної науки так і залишився незавершеним. Українська наука, значною мірою, не змогла подолати доволі вузьких рамок офіційного українізаційного курсу. А на початку 1930-х років відбулася різка зміна етнополітики в межах усього СРСР, повернення до політики русифікації, що призводить до серйозних деформацій у науковій сфері. Наука в підрадянській Україні стала більш заідеологізованою та загальносоюзною.

Ключові слова: українізація; наукова розвідка; українська наука

В УСРР 1920-х років, у добу проголошеної більшовицькою владою українізації, мала місце спроба реалізувати досить амбітний проект повноцінної національної науки. Це передбачало кілька важливих кроків: створення відповідної загальнореспубліканської мережі наукових закладів (інститу-

ціювання), наповнення її національним змістом (конституціювання) та визнання української науки у вітчизняних та світових наукових та громадських колах (легітимізація). Наука в загальному контексті національних змін була наближена до системи освіти, особливо вищої. Значною мірою, ці дві галузі мали спільні проблеми і труднощі в умовах українізаторського курсу.

Але трансформація самої науки була куди більш складним і глобальним явищем. Йшлося, власне, не лише про оприлюднення результатів наукових дослідів українською мовою. Хоча, сама собою це була також важлива справа (вкрай необхідно було розробити українську наукову термінологію, яка б відповідала світовим стандартам, сформувати україномовне мислення та діалог між науковцями, видавати україномовні наукові тексти, готувати наукову зміну, яка б досконало володіла українською мовою тощо). Необхідно було також розбудувати справжню національну науку, яка б охоплювала всі сфери наукового знання. У цьому сенсі ситуація виглядала доволі нерівнозначною. Якщо гуманітарна сфера: історія, літературознавство, етнологія, мистецтвознавство тощо вже мали досить усталену українську традицію, принаймні вони розвивалися, попри значні перепони, як самостійні галузі вже з ХІХ ст., то природнича сфера, точні, технічні, прикладні науки ще не набули виразно національного обличчя. У кращому випадку ці галузі були складовою частиною загальноросійського наукового поля. У низці випадків деякі наукові дисципліни взагалі робили лише перші кроки на шляху свого становлення. Досить гострою була проблема зовнішнього визнання в європейській та світовій науці. Формування національних шкіл усіх галузей наукового знання було найважливішим соціальним запитом часу.

Ситуація ускладнювалася тим, що цілі науковців та влади не завжди збігалися. Так, більшість української наукової громадськості, спираючись на попередню традицію, розуміла потребу націоналізації науки, своєрідну українізацію «у широкому смислі». З іншого боку, компартійно-державну політику в науковій сфері можна визначити як українізацію «у вузькому розумінні». Тут, перш за все, зверталася увага на зовнішній формальний бік справи – на кількість україномовних науковців та видань. Лише окремі представники націонал-комуністів, такі як Г. Гринько, П. Солодуб, О. Шумський, М. Скрипник глибше переймалися проблемами створення національної науки. Одночасно в більшовицького керівництва щодо науки була й суто вузькопартійна мета – її «радянська». Усі зусилля партійно-державних органів спрямовувалися на посилення власного монополюсно-ідеологічного домінування в науці, витіснення звідти всіх науковців та ідей, які не співпадали із офіційною ідеологією. Власне в цьому й полягала суперечність політики КП(б)У. Така політизація та ідеологізація надто шкодила розвиткові української науки.

Спочатку окреслимо зовнішні кількісні параметри процесу українізації наукової сфери. На середину 1920-х років наука в УСРР була репрезентована: 86 науково-дослідними кафедрами, 8 інститутами, 4 обсерваторіями, 4 ботанічними садами, 8 музеями, 3 академічними бібліотеками та Всеукраїнською академією наук¹. Облік наукових кадрів вівся через Секції наукових робітників (СНР), що входили до профспілки Робос. На кінець 1925 р. в Україні нараховувалось 3025 зареєстрованих науковців. З них: V категорії, які мали міжнародне значення – лише 11 осіб, IV категорії, які мали всесоюзне значення – 90 осіб, III категорії – 345 осіб, II категорії – 699 осіб, I категорії – 1031 осіб, 0 категорії – початківці – 849 осіб². За етнічним складом серед науковців переважали росіяни. Станом на лютий 1925 р. (на час проведення I Всеукраїнського з'їзду наукових робітників) серед науковців, які були на обліку в СНР, українці склали лише 28%, росіяни – 50%, євреї – 12%³. Така диспропорція була наслідком тривалого упослідження українців у межах колишньої Російської імперії. До кінця 1920-х років етнічний склад науковців зазнав суттєвих змін. Помітно зросла частка українців і, до певної міри, євреїв, частка ж росіян серед вчених, навпаки скоротилась. Станом на 1929 р. серед наукових працівників УСРР українці становили вже 45,9%, євреї – 20,7%, росіяни – 29,4%⁴.

У другому за чисельністю, але найбільшому щодо національних українських кадрів, науковому центрі – Києві, склад секції наукових робітників станом на 15 березня 1927 р. був більш український⁵.

Таблиця 1.

Українців	550	61,6%
Росіян	206	23,0%
Євреїв	88	9,8%
Поляків	8	1,0%
Інших	41	4,6%

Щодо володіння науковцями українською мовою загальний стан був дещо кращий, ніж національний склад. Тобто, певна, хоча й незначна, кількість науковців-неукраїнців могла здійснювати наукову діяльність україн-

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф. 166, оп. 5, спр. 733, арк. 82 зв.

² *Ibidem*, арк. 81 зв.

³ *Ibidem*, ф. 2717, оп. 1, спр. 154, арк. 107.

⁴ Г.В. Касьянов, *Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля*, Київ–Едмонтон 1992, с. 79.

⁵ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 293, арк. 8.

ською мовою. Конкретні дані щодо українізації станом на 1 грудня 1925 р. з розбивкою на окремі наукові центри мали такий вигляд⁶.

Таблиця 2.

Науковий центр, кількість кафедр	Усього вчених	Не володіють українською		Володіють українською	
		Показники	%	Показники	%
Харків (40 кафедр)	472	232	70,4	140	29,6
Київ (20 кафедр)	186	76	40,8	110	59,2
Одеса (11 кафедр)	152	132	86,9	20	13,1
Катеринослав (7 кафедр)	80	72	90,0	8	10,0
Ніжин (1 кафедра)	14	6	35	8	65
Кам'янець-Подільський (1 кафедра)	16	–	–	16	100
В УСРР (80 кафедр)	920	618	67,2	302	32,8

Надалі ситуація дещо покращується, але географія українізації наукових кадрів майже не змінилася. Станом на перше грудня до 100% піднімається Ніжин. Далі найбільший відсоток українізації дає Київ (на 1 січня 1926 р. – 59%, на 1 грудня 1926 р. – 76%). Досить невідраднa картина продовжує зберігатися в наукових установах Одеси (19% на 1 січня та 31% на 1 грудня 1926 р.), Дніпропетровська (13% та 21% відповідно), Харкова (29% та 32%)⁷.

Цікава закономірність вимальовується під час з'ясування україномовності різних категорій науковців. На 1 грудня 1925 р. володіли українською: 26% керівників кафедр та секцій, 30% членів кафедр, 33% наукових співробітників та 63% аспірантів⁸. Тобто, чим нижча кваліфікація дослідника, чим він молодший, тим вищий відсоток тих, хто володів українською мовою.

Особливі надії щодо прискорення українізації покладалися на молодше покоління вчених – на аспірантів. У резолюції Комісії з українізації політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1926 р. зазначалося, що українська аспірантура переважає в сільськогосподарській та гуманітарних дисциплінах. З метою подальшої планової українізації наукових кадрів передбачалось: а) узяти рішучий курс на поповнення аспірантури українськими силами та зобов'язати неукраїнських аспірантів знати українську мову настільки, щоби можна було використовувати її у своїй праці, б) поширити українську аспірантуру на лінії спеціально-технічних, фізико-математичних, методичних ділянок, в) під час випуску аспірантів кваліфікувати на наукових співробітників тіль-

⁶ Центральний державний архів громадських організацій України (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 27.

⁷ *Ibidem*, арк. 40.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 733, арк. 83–83 зв.

ки тих, хто володіє українською мовою⁹. Про реалізацію цієї настанови свідчать дані прийому в аспірантуру в 1926/27 навчальному році з розбивкою на найголовніші наукові центри¹⁰.

Таблиця 3.

	Харків	Київ	Одеса	Дніпропетровськ
Українців	82 (50%)	82 (65,6%)	16 (27,6%)	10 (45,5%)
Росіян	32 (19,5%)	19 (15,2%)	14 (24,1%)	1 (4,5%)
Євреїв	43 (26,2%)	21 (16,8%)	22 (37,9%)	10 (45,5%)
Усього	164	125	58	22

Як видно, найвищий показник прийому українців до аспірантури був у наукових установах Києва, найнижчий – Одеси. У Дніпропетровську та Одесі досить високий показник мали євреї, вони дорівнювали, або навіть перевищували кількість українців.

Надалі національний склад аспірантури поволі змінювався на користь українців. 1928 р. вже 60% усіх аспірантів визнали себе українцями¹¹. Найбільший рівень націоналізації знову демонструють наукові заклади Києва – із загального числа 340 аспірантів було: українців – 250 осіб (73,5%), євреїв – 43 (12,6%), росіян – 41 (12,1%), інших – 5 (1,5%)¹². Ці показники давали надію на те, що майбутня наука в Україні буде забезпечуватися саме національними кадрами.

Говорячи про націоналізацію науки в період 1920-х років, неможливо оминати такої важливої її складової, як діяльність Всеукраїнської академії наук. Водночас, варто враховувати ту обставину, що ця наукова установа певний час фактично перебувала поза дією офіційної українізації. Можна навіть стверджувати – Академія певний час, поки дозволяли політичні умови, реалізувала власний, куди більш глибокий і послідовний проект трансформації наукової сфери, що вів до формування самостійної національної науки в Україні. Ці кардинальні зміни відбувалися в площині, паралельній із офіційною українізацією, лише іноді сполучаючись з нею у випадку крайньої необхідності.

У діяльності ВУАН проблема використання української мови в дослідній роботі, посідала одне з чільних місць. Ще на етапі вироблення концепції майбутньої академії мовне питання було предметом принципових та гострих дискусій. Так, на думку В. Вернадського жорсткі вимоги до мови були

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 40.

¹⁰ *Ibidem*, арк. 50.

¹¹ Л.В. Иванова, *Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927 гг.)*, Москва 1980, с. 309.

¹² ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 3, спр. 63, арк. 79.

зайві, оскільки нова українська академія не повинна була поривати зв'язків із російською АН і залучати до себе українців, які пов'язані з російською культурою. М. Василенко вважав, що Академія мала бути національною, з обов'язковою українською мовою всіх видань, але вимоги українізації не повинні бути жорсткими та насильницькими. Натомість М. Грушевський більш рішуче наполягав на обов'язковості української мови видань із можливим використанням французької чи німецької мов, російська ж цілком виключалася. Вимога щодо мов була зумовлена концепцією Грушевського про те, що український історичний процес мав більшу типологічну близькість із життям Західної Європи, ніж Росії¹³.

Зрештою, хоча УАН була створена відповідно до концепції та за участю Вернадського та Василенка, у її організаційних документах було чітко закріплено обов'язковий статус української мови. Початково Статутом Академії 1918 р. передбачалося друкування праць українською й тією мовою, якою бажатиме автор. Питання про мову видань було остаточно вирішено вже після повалення влади гетьмана П. Скоропадського, за часів Директорії. Спільне зібрання академіків 16 грудня 1918 р. винесло рішення про українську мову видань. Законом від 31 грудня того ж року цю зміну було внесено до статуту¹⁴. Статут 1918 р., з доповненнями 1919 р., фактично діяв десять років. Параграф 21 статуту встановлював, що «всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою. Коли б автор забажав, Академія друкує ту ж працю однією з таких мов: французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською». Параграф 47 статуту закріплював, що все внутрішнє діловодство Академії (протоколи тощо) обов'язково проводиться українською мовою¹⁵. Із приходом радянської влади, РНК УСРР 14 червня 1921 р. затвердив нову редакцію статуту Академії. У ній не відбулося будь-яких змін щодо обов'язковості української мови.

На початку 20-х років, у період організаційного становлення Академії, змінювалася свідомість української громадськості на користь її справді національного всеукраїнського характеру. Громадська думка все більше засвоювала ідею про існування власне української науки. Таку перемену масової психології підмітив академік А. Кримський:

Оця громадська допомога цінна для Академії ще як один з доказів, що поважні культурні українські кола не вважають теперішню Українську Академію Наук за який чужий, обрусительний паросток. Бо нема де правди сховати: і доводилося і доводиться від певної частини українців та й деяких росіян чути, що, мовляв, «Українська Академія Наук» це тільки ви-

¹³ П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С.Грушевський і Academia*, Київ 1993, с. 37–40.

¹⁴ *Ibidem*, с. 49–50.

¹⁵ Див.: Н.Д. Полонська-Василенко, *Українська Академія наук: (нарис історії)*, Мюнхен 1955, ч. 1, с. 13.

віска, а всередині йде руська робота, бо «української культури нет», кажуть росіяни, бо «орударі» т.зв. Української Академії наук обрусителі», – кажуть незадоволені українці¹⁶.

Хоча серед самих академіків не було єдиної точки зору на характер ВУАН. Так, М. Грушевський у журналі «Україна» вмістив статтю про те, що тільки його приїзд (березень 1924 р.) і поновлення праці історичної секції надало Академії наук українського характеру, бо до того часу серед академіків не було національно свідомих діячів. Деяку егоцентричність цієї заяви можна пояснити міжособистісними суперечками, що мали місце всередині Академії. Напружені стосунки між М. Грушевським та С. Єфремовим, А. Кримським, іншими чільними діячами ВУАН завдавали шкоди загальному розвитку української науки, тим паче, що владні структури намагалися отримати з цього конфлікту власний політичний зиск¹⁷. Проте вони не змогли послабити тієї величезної ролі, яку відіграла ВУАН у науковому і, значною мірою, національному ренесансові 1920-х років.

Найбільші здобутки щодо конституціалізації національної науки виявилися насамперед у гуманітарній сфері, яка безпосередньо впливала на становлення національної свідомості українців. Роль ВУАН у цій справі визнавалася й офіційними чинниками. Так, Я. Ряппо на першій сесії пленуму Укрголовнауки (грудень 1924 р.) зазначав:

Українська академія наук, це молода Академія й звичайно, що вона організувалася, в першу чергу, через питання української мови, літератури, історії й т.п., як кожна національна академія, щоб забезпечити наукову думку в галузях національних культурних форм¹⁸.

Практична діяльність ВУАН, окрім окресленої вище ролі загальнонаціонального центру, полягала в розробці наукової термінології українською мовою, виданні найрізноманітніших словників. У цьому сенсі особливо варто відмітити діяльність Інституту української наукової мови ВУАН, який було утворено 1921 р. Він мав найбільшу кількість співробітників і був великою установою, головний провід якої належав А. Кримському, а безпосереднім керівником був Г. Холодний. Інститут поділявся на 5 відділів, відповідно до напрямку напрацювання матеріалу: природничий, технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний, мистецький. У Харкові було створено постійне представництво Інституту, а також «Всеукраїнське товариство допомоги розвитку та поширенню української наукової мови»¹⁹. Після процесу

¹⁶ *Ibidem*, с. 18.

¹⁷ Детальніше див.: Р.Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)*, Київ 1993, с. 39–89; П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *op. cit.*, с. 55–135.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 950, арк. 8.

¹⁹ Н.Д. Полонська-Василенко, *op. cit.*, с. 115.

СВУ інститут зліквідували, а 1931 р. він став частиною Інституту мовознавства. В історіографії називаються різні дані, щодо кількості словників, підготовлених Інститутом української наукової мови. Н. Полонська-Василенко зазначає, що ця установа з 1926 до 1929 роки видала 15 словників. Ю. Шевельов вважає, що їхня загальна кількість була значно більшою, принаймні – 49, крім того, Інститут уклав договір з Держвидавком на підготовку ще 34 словників²⁰. Проте важливішими були не тільки кількісні показники, а те, що була створена серйозна термінологічна база для багатьох наукових галузей, які до того часу ще не послуговувалися українською мовою. Професор О. Яната на Першому з'їзді в справі дослідження виробничих сил і народного господарства України (грудень 1924 – січень 1925 рр.) назвав час створення Інституту історичним моментом у розвитку української мови. Доповідач підкреслював, що українізація, яка проводиться адміністративним шляхом, є лише один із допоміжних засобів у справі поширення в масах наукової мови. Найголовніший засіб – не цей. Найщільніший зв'язок науки з повсякденним життям народу настане тоді, коли за справу розвитку наукової мови візьмуться всі досвідчені в цій галузі фахівці²¹.

Про широку громадську зацікавленість термінологічною діяльністю Інституту української наукової мови свідчить створення громадських організацій, які виникли з ініціативи інтелігенції та з допомогою владних структур. Ідея створення «Товариства сприяння українській культурі» містилася в доповідній записці заступника наркома освіти, П. Солодуба «Питання українізації (1924 р.)»²². Цього ж року у Харкові було засновано комітет допомоги Інституту української мови, до складу якого входили представники комісаріатів на чолі з В. Чубарем²³. 15 червня 1924 р. комітет було реформовано в «Товариство допомоги розвитку й поширенню української мови». Ця інформація по лінії Наукового комітету Наркомату освіти розповсюджувалася на губернський та окружний рівень. 7 січня 1925 р. оргбюро ЦК КП(б)У погодилося зі створенням товариства й зобов'язало Чубаря затвердити його статут²⁴. 30 травня 1925 р. статут «Товариства сприяння розвитку й поширенню наукової української мови» (така остаточна редакція назви цієї громадської організації) було затверджено Центральною міжвідомчою нарадою в справах спілок та товариств при НКВС²⁵. Метою товариства було «всебічно сприяти розвитку єдиної наукової української мови»

²⁰ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус*, [Б.м.] 1987, с. 157–158.

²¹ Г. Шпітерс, *На історичному з'їзді, «Червоний шлях»*, Харків 1925, № 1–2, с. 190.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1977, арк. 15.

²³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 63.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 47, арк. 6 зв.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1178, арк. 22; ф. 166, оп. 4, спр. 109, арк. 546.

(як бачимо, йдеться про розвиток саме наукової мови), залучати до цього самодіяльність народних мас, особливо інтелігенції, поширювати українізацію на міста, школи й увесь громадсько-державний апарат України²⁶. Фундаторами й першими дійсними членами товариства були В. Чубар, О. Шумський, П. Солодуб, М. Полоз, В. Порайко, В. Бутвін, В. Мазуренко, С. Пилипенко, професори О. Яната та О. Синявський. Товариство розгорнуло діяльність за низкою напрямів, відповідно до своїх програми та статуту. Так, зокрема, його представники, на запрошення Укрголовнауки, брали участь у нарадах щодо видання українсько-російських словників. На жаль, подальша боротьба з «націонал-ухильництвом» не дала можливості розгорнути роботу товариства в повному обсязі.

Суттєвий вплив на становлення національної науки мала й робота з уніфікації українського правопису. Як слушно зазначав І. Кошелівець: «Ця ніби суто мовознавча справа у тодішніх умовах України набула національно-державного значення»²⁷. Попередній імперський тиск, цензурні заборони, розчленування української етнічної території, бездержавність призвели до того, що українська мова увійшла в ХХ ст. без загальноприйнятих правописних норм. Утворився серйозний розрив між власним розвитком мови та її нормативною базою. Спроби окремих осіб ще в ХІХ ст. (Максимовича, Куліша, Желехівського) здійснити унормування українського правопису, лише частково вирішували проблему і відкривали шлях до подальшого розвитку української мовнописемної традиції. Але ці унормування не мали обов'язкового характеру й по-різному сприймалися в Наддніпрянщині та Галичині.

Початок державного життя з 1917 р. породив цілу низку нових проблем. Розширилася сфера використання і функції української мови. Вона стала мовою державних установ, військової справи, судочинства, широко впроваджувалась у письменництво, науку, освіту та інші сфери культурно-національного життя. Переважаюча більшість мовців, які визначали мовну політику, були виховані в російській культурній традиції і, навіть не бажаючи цього, переносили її в українську мову. Видатний мовознавець О. Курило влучно підмітила:

Сучасна українська наддніпрянська літературна мова – найбільше в спеціально-наукових та популярно-наукових виданнях – своєю складнею та фразеологією, почасти й словотвором, мало нагадує українську народну мову; вона намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого далеким від народного складом фрази²⁸.

²⁶ *Ibidem*, ф. 166, оп. 4, спр. 109, арк. 547.

²⁷ І. Кошелівець, *Микола Скрипник*, [Б.м.] 1972, с. 190.

²⁸ Цит. за: *ibidem*, с. 192.

Проведення українізаторського курсу також ускладнило цю проблему. Досить показовою є думка, висловлена інспектором миколаївської округової інспектури народної освіти: «[...] через українізацію шириться т.зв. українізована мова. Ця мова штучна і засмічена русизмами»²⁹. Збереження такої ситуації за відсутності уніфікованого українського правопису могло обернутися справжньою катастрофою – фактичним розшаруванням мовного масиву, що справило б вкрай негативний вплив на українську ідентичність. Особливе значення реформа правопису мала для наукової сфери, оскільки тільки єдині правописні норми могли створити органічну основу для її подальшого поступу як національної.

«Найголовніші правила українського правопису», нашвидкуруч видані в 1919–1920 рр. Академією наук і затверджені 1921 р. Наркомосом, були доволі непродумані, недостатні, часом і спірні. Деякі додатки, зроблені до них М. Грунським та Г. Сабалдиром в «Українському правописі» (1925 р.), також були недостатні. Крім того, їх не всі й не скрізь дотримувалися. Так, НТШ у Львові вирішило розробити свій правопис, відмінний від виданого Академією. 1922 р. навіть вже обговорювався відповідний проект.

У таких умовах 23 липня 1925 р. РНК УСРР видала постанову про створення при Наркоматі освіти Державної комісії для розробки правил правопису української мови. Формальною головою Комісії був нарком освіти, спочатку О. Шумський, згодом його наступник М. Скрипник, але фактично її роботою керував О. Синявський. Наркомос вважав за потрібне запросити до роботи в Комісії західноукраїнських учених: В. Сімовича, В. Гнатюка, С. Смаль-Стоцького. Але ЦК КП(б)У погодився допустити двох перших. Щодо Смаль-Стоцького була надана така рекомендація – «відомий український чорносотенець». Пускати його не слід³⁰. Комісія досить швидко опрацювала проект правопису й у серпні 1926 р. його було надруковано для широкого публічного обговорення. Воно завершилося на Всеукраїнській правописній конференції в Харкові, яка відбувалася 25 травня – 6 червня 1927 р. І. Кошелівець вважає, що прискорив розв'язання правописної справи М.Скрипник, який у перші ж місяці свого урядування в НКО ініціював скликання цієї конференції³¹. Цікаво відмітити, що напередодні політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення прохати Скрипника запросити з-за кордону С.Смаль-Стоцького (все ж погодилися на його приїзд), В. Сімовича, І. Панкевича, В. Стефаніка та представника НТШ за їхнім вибором³². Конференція виявилася справді досить представницькою. Серед присутніх

²⁹ «Бюллетень Миколаївської округової інспекції народної освіти», Миколаїв 1928, № 1, с. 17.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2010, арк. 49–51.

³¹ І. Кошелівець, *op. cit.*, с. 193.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 121, арк. 68.

було: чотири представники Наркомосу, п'ять академіків, 28 професорів лінгвістики і філології, 8 вчителів, 7 журналістів і 8 письменників³³. Приїхали і троє представників Західної України: К. Студинський, І. Свенцицький та В. Сімович.

Після закінчення конференції, яка так і не дійшла згоди з усіх питань, її напрацювання були передані державній правописній комісії в складі: М. Скрипника (голова), А. Приходька, А. Кримського, О. Синявського та С. Пилипенка. Робота з остаточного упорядкування правопису тривала ще понад рік. Після десяти засідань і довгих дискусій шляхом компромісу були укладені правописні норми. У вересні 1928 р. правопис було затверджено постановами РНК УСРР та Наркома освіти. Після того, як правопис був надрукований 1929 р., він став обов'язковим для вживання всіма установами і виданнями в УСРР та інших частинах Союзу. За поданням філологічної секції правила нового правопису прийняло для своїх видань і НТШ³⁴.

На думку Ю. Шевельова: «Ще ніколи правопис і морфологія української мови не були впорядковані так точно і детально»³⁵. Унормування українського правопису, хоча не зовсім вдале, сприяло уніфікації наукової термінології та текстів, чим полегшувало взаєморозуміння між науковцями й надавало українській науці більшої респектабельності у світовій думці.

Новим явищем, важливим для національного визначення української науки, було зростання інтересу до дослідження культури та історії національних меншин. Зокрема, у першому історико-філологічному відділі ВУАН цими проблемами займалися: Єврейська (жидівська), пізніше гебраїстична історико-археографічна комісія (голова А. Кримський, керуючий І. Галант.), Комісія арабо-іранської філології (керівник Т. Кезьма). В Історичній секції М. Грушевського діяла Українсько-молдавська комісія (1928 р.).

Але саме в ділянці дослідів національних меншин владні структури намагалися чинити тиск на ВУАН. Досить показовою в цьому сенсі є проблема зі створенням кафедри єврейської культури при ВУАН. Ще 1924 р. науковий комітет Наркомосу визнавав за потрібне підвести наукову базу під стихійний зріст єврейської мови шляхом утворення наукової єврейської граматики, академічного словника, розробки та складання термінології для різних галузей знань. Здобутки в цьому сенсі закордонних наукових інституцій заздалегідь відкидалися через те, що «ідеологія їх цілком чужа для наших працюючих мас». Доволі показові претензії УСРР на своєрідний «єврейський П'ємонт» (а не тільки український). «Залишення гегемонії в галузі наукової

³³ О.І. Синявський, *Коротка історія українського правопису. Культура українського слова*, Харків–Київ 1931, с. 109.

³⁴ В. Сімович, *Історія українського правопису*, [в:] *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевид. в Україні*, т. 1, Київ 1994, с. 363.

³⁵ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 160–161.

роботи в буржуазних країнах цілком суперечить тому факту, що за роки революції СРСР став центром єврейського культурного будівництва у світовому масштабі. Особливо це торкається України, де сконцентровано коло 2/3 єврейського населення СРСР»³⁶. З огляду на це комісія Наркомосу прийняла рішення створити кафедру єврейської культури з початку 1926/27 р. Бюро Київського окружного КП(б)У 30 листопада 1926 р. затвердило кафедру єврейської культури при ВУАН у такому складі: керівник кафедри та секції єврейської історії – Фридланд, керівник секції мови – Н. Штіф, керівник секції літератури – Ойслендер³⁷. Пізніше Гебраїстичну комісію було взагалі ліквідовано, а залишилася лише кафедра єврейської пролетарської культури, яку певний час очолював Й. Ліберберг. 1929 р. кафедру було перетворено на Інститут єврейської пролетарської культури.

20-ті роки ХХ ст. були важливим, до певної міри навіть переломним, етапом у розвиткові мережі українських наукових видань. Тоді в загальнонаціональному масштабі, передусім у системі Академії наук з'явилися видання з найрізноманітніших наукових галузей, причому не тільки з гуманітарних, а і природничих та точних наук. Фактично молода українська наука наближалася до європейських стандартів, досить швидко долаючи попереднє відставання

Поступово зростає загальна кількість видань, на яких стояв гриф УАН (ВУАН). На підйомі видавничої справи позначилася загальна суспільно-політична та економічна ситуація в країні і, відповідно, стан забезпечення Академії. Так 1918–1919 р. вийшло 12 праць, 1920 р. нічого не надруковано, 1921 – 3 праці, 1922 – 2, 1923 – 22, 1924 – 35, 1925 – 52, 1926 – 74, 1927 – 57 праць³⁸. Кожен із трьох відділів Академії мав свої видання.

Перший Історико-філологічний відділ протягом 20-х років видав 26 томів «Записок Історико-філологічного відділу» (перша книга вийшла 1919 р.), 130 томів «Збірників Історико-філологічного відділу», 9 томів «Етнографічного вісника» та видання окремих секцій, комісій, кабінетів інших інституцій. Практично кожна з гуманітарних галузей, яка досліджувалась у стінах академічних установ мала власний друкований орган, де оприлюднювалися результати цих досліджень. Хоча гуманітарна сфера мала найбільш стійку й давню традицію, такого рівня наукової комунікабельності навіть вона ще не знала. Досить представницькою була серія монографій, видрукованих як *Збірники* відділу. У цій серії також було здійснене перевидання наукового доробку корифеїв української науки: В. Антоновича, М. Костомарова, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка тощо. Серед видань цього відділу поміт-

³⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 241, арк. 8.

³⁷ Державний архів Київської області, ф. п. 10408, оп. 1, спр. 76, арк. 2.

³⁸ «Звідомлення ВУАН за 1926 рік», Київ 1927, с. 122–132.

не місце займали праці історичних установ М. Грушевського. Про них мова піде пізніше.

У системі першого Відділу виходили також такі видання: «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», «Збірник Заходознавства» – за редакцією Ф. Савченка, «Студії з Криму» – за редакцією А. Кримського, «Хроніка археології та мистецтва» – за редакцією В. Козловської, «Вісник Інституту української наукової мови», «Антропология. Науковий збірник Кабінету ім. Хв. Вовка» – за редакцією А. Носіва, «Бюлетень (Праці) Кабінету атропологии та етнології ім. Хв. Вовка», «Повідомлення музично-етнографічного кабінету», «Збірник праць Жидівської (єврейської) історично-археографічної комісії» – за редакцією І. Галанта, «Історично-географічний збірник» – за редакцією О. Грушевського, «Збірник Діалектологічної комісії» – за редакцією А. Кримського, «Декабристи на Україні. Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні» – т. 1 (1926 р.) за редакцією С. Єфремова та В. Міяковського, т. 2 (1930 р.) за редакцією Д. Багалія, «Бюлетень Комісії краєзнавства», «Збірник Культурно-історичної комісії», «Збірник праць Комісії для видання пам'яток новітнього письменства», «Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст.» (перший том, другий – знищено владою), «Праці Комісії живої мови» та інші.

Другий Фізико-математичний відділ ВУАН протягом 20-х років видавав: «Записки Фізико-математичного відділу ВУАН» (10 томів), «Збірник Фізико-математичного відділу», «Труди Фізико-математичного відділу», «Українські геологічні вісті», бюлетень геологічної секції ВУАН, «Український зоологічний журнал», «Ботанічний журнал», «Збірник праць Дніпрянської біологічної станції», «Збірник праць Біологічного інституту ім. Хв. Омельченка», «Збірник праць Зоологічного музею», «Збірник праць Інституту технічної механіки», «Збірник пам'яті акад. Теофіла Гавриловича Яновського» тощо. Монографічні дослідження науковців цього відділу розміщувалися в серійному виданні «Трудів». Серед них найпомітнішими були праці: П. Тутківського, М. Оглобліна, Б. Ормонта, О. Фоміна, М. Шарлеманя, М. Крилова, М. Боголюбова, М. Лебедева, С. Парамонова, В. Шапошнікова, Д. Граве, Ю. Соколова, М. Кравчука, В. Плотнікова, М. Кашенка.

Третій Соціально-економічний відділ ВУАН мав такі видання: «Записки Соціально-економічного відділу» – за редакцією М. Василенка, та «Збірники Соціально-економічного відділу». В останній серії друкувалися праці окремих Комісій, Інститутів та семінарів Відділу, монографічні дослідження співробітників. Серед них варто відмітити: «Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права» (за редакцією М. Василенка), «Праці Комісії для виучування звичаєвого права України» (за редакцією А. Кристера – перші два випуски та О. Малиновського – третій випуск), «Праці Демографічного інституту» (за редакцією М. Птухи), «Збірник Де-

мографічного інституту», «Праці семінару, під керівництвом акад. К. Воблого, для виучування народнього господарства України», «Праці Комісії для виучування народнього господарства України» (за редакцією К. Воблого), «Праці Комісії для виучування фінансових справ» (за редакцією Л. Яснопольського), «Праці Комісії для виучування радянського права» (за редакцією А. Кристера).

Важливе значення в справі націоналізації науково-дослідної діяльності мали наукові видання регіональних представництв ВУАН і тих наукових товариств, що були з нею пов'язані. Помітну роль у цьому сенсі відігравав харківський науковий центр. Не зупиняючись на вагомому доробку в гуманітарній сфері, виділимо його внесок у розвиток точних наук. Одне з вартісних видань – щомісячник технічної секції Харківського наукового товариства «Науковий технічний вісник» (Харків, 1926–1933). Це був перший загальнотехнічний український журнал, у якому всі статті друкувалися виключно українською мовою. Тому він мав важливе значення в справі українізації технічних наук³⁹. Ця сфера наукового знання, напевне, була найменш україномовною. У передмові редакції до першого числа наголошувалося:

Журнал має бути живим, діловим підручником технічної науки й української наукової, технічної мови для червоних інженерів, техніків і студентства... вони повинні оволодіти так технічною наукою, як і мовою і зайняти передові позиції в розвитку української пролетарської культури. Але й старі спеціалісти-інженери і професори, [...] мусять узяти в тому участь. Не можна вимагати, звичайно, щоб наприкінці віку свого вони вчилися говорити й писати українською мовою. Але читати й розуміти по-українському, визнавши, що українізація науки, в тому числі технічної, є річ історично конечна й необхідна, що це розуміють і це провадять держава й комуністична партія – вони повинні⁴⁰.

Починаючи з 1928 р. спостерігається значне зростання україномовних технічних видань. Якщо 1924 р. вага української літератури, яка видавалася в УСРР, становила лише 5%, то 1927 р. – зросла до 31%. Характерно, що на перших порах спеціалізовані україномовні періодичні видання мали переважно науково-популярний характер і, лише наприкінці 20-х років, більшість із них трансформувалася в наукові видання⁴¹.

Наукові видання у 20-х роках видавалися і в інших центрах: Катеринославі (Дніпропетровську), Одесі, Полтаві, Вінниці, Ніжині, Чернігові, Житомирі, Шепетівці тощо. Це також була ознака часу. У такий спосіб українські наукові видання на території УСРР уперше охопили майже всі ділянки наукового знання, на певний час зайняли домінуюче становище, поширилася

³⁹ О.Ф. Коновець, *Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)*, Київ 1992, с. 87.

⁴⁰ Від редакції, «Науково-технічний вісник», Харків 1926, № 1, с. 1–2.

⁴¹ О.Ф. Коновець, *op. cit.*, с. 89, 113.

видавнича географія – науково продукційними стали не тільки «столичні» центри, але і «провінційні». Усе це створювало необхідну основу для наукової комунікації між дослідниками та ширшими верствами населення.

Становлення української національної науки, як живий творчій процес, окрім об'єктивних, спирався й на суб'єктивні чинники, насамперед, на позицію наукового загалу. А вона не була однозначною. Слід визнати, що далеко не всі науковці схвально поставилися до радикальних змін у науковому житті. Хоча, можливо, їх відштовхувала не сама ідея, а спосіб її реалізації, який практикувався владними структурами. Частина професури, дослідників та викладачів вищої школи, в основному росіяни, а часом і українці за походженням, не сприймали українізаторському курсу. Причини цих явищ криються у світогляді науковців, який сформувався під впливом попередньої імперської дійсності, так і певними вузькофаховими міркуваннями, наприклад, бажанням мати ширшу, загальносоюзну базу для наукових дослідів. На думку партійних органів, опір українізації в стінах КПІ 1923–1924 рр. чинили професори Патон, Прокоф'єв, Кириєнко, Цесмінський. Зокрема, професор Кириєнко протестував проти доповіді голови місцевому, яку той проголошував українською мовою, а професор Патон буцім-то зірвав захист дипломного проекту, виконаного українською⁴². У червні 1926 р. у заяві на ім'я ректора харківського ІНО професор, академік ВУАН С. Бернштейн визначив українізацію помилкою, яка негативно позначиться на культурному розвитку України⁴³. Аналогічну усну заяву виголосив і професор Катеринославського гірничого інституту, академік ВУАН Л. Писаржевський. Інший, хрестоматійний приклад українофобства, належить професору одеського інституту народного господарства П. Толстому. 1928 р. на засіданні комісії з перевірки українізації ОІНГ він заявив: «Законодавство з національної політики я вважаю насильством, а всіх тих товаришів, хто перейшов на викладання українською мовою – я вважаю ренегатами»⁴⁴. Як доречно зазначають дослідники О. Рубльов та Ю. Черченко: «[...] відкриті виступи проти українізації російської або зросійщеної інтелігенції України були поодинокими, їх могли собі дозволити, переважно, представники інтелектуальної еліти. Насправді ж відбувався мовчазний саботаж українізації»⁴⁵. Проте більшість науковців усе ж позитивно сприймала українізаційні заходи, розцінюючи їх як передумову становлення національної науки.

Особлива роль у створенні самодостатньої української науки належить видатним дослідникам, організаторам наукових дослідів А. Кримсько-

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1978, арк. 47.

⁴³ *Ibidem*, спр. 2264, арк. 202.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 331, арк. 4.

⁴⁵ О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко, *Сталініцина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-50-ті роки ХХ ст.*, Київ 1994, с. 34.

му, С. Єфремову, М. Грушевському, Д. Багалію, М. Василенку, Д. Яворницькому, М. Слабченку, А. Синявському тощо. Їхній вплив виявився у двох, взаємопов'язаних, площинах. Однією була власне наукова діяльність корифеїв, оскільки їхні досягнення мали загальносвітове визнання, яке відкривало шлях до визнання особистості української науки. Іншою виступала наполеглива громадська діяльність, скерована на оборону української мови, обстоювання національних інтересів у науковій та інших сферах.

Окремо варто згадати позицію М. Грушевського щодо розвитку української науки. Уже йшлося про його концепцію створення Української Академії наук, де особливо наголошувалося на обов'язковості української мови у виданні наукових праць. Громадськості також була відома безкомпромісна позиція відомого історика в захисті української мови та культури в передреволюційний час та реальні кроки з впровадження її на державному рівні в добу Центральної Ради. Перебуваючи в еміграції, Михайло Сергійович спочатку досить скептично оцінив перспективи, які відкривалися перед українством із початком розгортання офіційного курсу на українізацію. Проте поступово в Грушевського зростала надія на можливість розвитку української науки в умовах УСРР. Принаймні, українізація була одним із суттєвих чинників, який спонукав його до повернення в Україну. Факт повернення Грушевського мав значний соціально-політичний резонанс та вплив на розвиток науки. Лише невелика частина української інтелігенції зустріла його з підозрою, за межами УСРР – негативних відгуків було куди більше. Сам Грушевський оптимістично оцінював громадську думку. У листі до В. Кузіва він занотовував:

З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою, в ніякі політичні справи не мішаюся, в газети не пишу, працюю виключно наукою. Всіма українськими політичними течіями мій поворот прийнятий тут симпатично – хіба може деякі виїмкові одиниці десь кривляться, так що я їх не бачу⁴⁶.

Історик відразу приступив до улюбленої наукової праці, на цей раз у стінах ВУАН, дійсним членом якої він був обраний ще в 1923 р., очолює кафедру історії України, Історичну секцію Академії, низку наукових комісій та інституцій. Грушевському належала чільна роль в організації дослідницької роботи з історії України. Історичними установами Грушевського видавалися: науковий часопис українознавства «Україна», 43 книжок за 1924–1930 рр., «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за 1926–1929 роки видруковано 12 випусків (8 книг), «Науковий збірник істо-

⁴⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266 арк. 335.

ричної секції» – 14 випусків за 1924–1929 роки, «Український архів» – орган Археографічної комісії ВУАН, 3 томи за 1929–1931 роки, «Український археографічний збірник» – 3 томи за 1926–1930 роки, «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.» – 6 книг за 1927–1930 роки, «Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві» – 3 томи за 1926–1930 рр., порайонні збірники – «Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали», «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», «Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва» (перший збірник 1930 р.), «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України» (1928 р.), знищений владою збірник «Полуднева Україна»⁴⁷. Цікаво відмітити, що М. Грушевський, очевидно, бажаючи підкреслити продовження української наукової традиції, чимало з названих видань випускав у світ під грифом «Записок Українського наукового товариства в Києві».

З огляду на вагу цього наукового доробку, цілком можна погодитися з думкою П. Соханя, В. Ульяновського та С. Кіржаєва:

Поряд з чисто науковою видання установ М.С.Грушевського виконували на Україні і в світі просвітницьку функцію, знайомлячи пересічного читача з проблемами та сторінками історії України, розвиваючи національну самосвідомість, український патріотизм і національну ментальність. Ці видання сприяли також створенню українству, українській науці та культурі своєрідного іміджу в Європі⁴⁸.

Правлячий режим усвідомлював, що популярність колишнього голови Центральної Ради, відомого вченого та громадського діяча робить М. Грушевського центром тяжіння наукових сил, які прагнуть національного відродження. Відділ друку ЦК КП(б)У неодноразово інформував вищі інстанції про великий вплив на українську інтелігенцію журналу «Україна»⁴⁹. Безперечно, цей науковий журнал займав помітне місце в розвитку суспільної думки. Заслужують на увагу висновки А. Жуковського:

[...] під кутом суверенності і повної незалежності української культури від Росії та орієнтації на Європу журнал «Україна» перегукувався з загальним національним процесом двадцятих років. До певної міри журнал «Україна» був не тільки науковим журналом українознавства, він виконував загальнонаціональну, а навіть і політичну роль⁵⁰.

Цікаво відзначити, що розбудовуючи структуру історичних установ ВУАН, Михайло Сергійович мотивував їхню потребу з огляду на національ-

⁴⁷ Детальніше про діяльність М. Грушевського у ВУАН див.: Р.Я. Пиріг, В.В. Тельвак, *Михайло Грушевський: біографічний нарис*, Київ 2016, с. 417–446.

⁴⁸ П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *op. cit.*, с. 164.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2248, арк. 24; ф. 1, оп. 20, спр. 2260, арк. 60.

⁵⁰ А. Жуковський, *Михайло Грушевський і журнал «Україна»*, «Український історик», Нью-Йорк–Мюнхен 1986, № 1–2, с. 19.

ну справу. У нотатках своєї наукової програми, яку подав Грушевський до Наукового комітету Наркомосу зазначалося:

Київ здавна мав живу традицію історичних студій, і тепер його роля як традиційного центру української культури особливо життєва і з огляду на завдання українізації і на культурні потреби Західної України, відтятої від нас, котра всіма силами тягне до Києва як до свого національного центру, до якого хотіла б якнайшвидше приєднатись⁵¹.

Відповідно в Києві пропонувалося заснувати при ВУАН кафедру історії України з низкою секцій.

Надалі М. Грушевський послідовно обстоював суверенний статус української науки загалом, і ВУАН – зокрема. У своїй публікації щодо Київської сесії Укрнауки (січень 1926 р.), вміщений у журналі «Україна», книга 1(16) за означений рік, Михайло Сергійович засуджував дискримінаційну практику у ставленні до української науки. На підтвердження цієї думки наводилися приклади «прикрої аномалії» в розвитку сільськогосподарської науки – коли в Росії, а не в Україні, всесоюзними коштами створені вісім інститутів подібного профілю. Турбувала Грушевського і проблема перетворення Ленінградської академії у всесоюзню:

Чи буде наша Академія тільки провінціальною установою, так би сказати, «для домашнього употреблення», філією Російської, чи як вона тепер зветься – Всесоюзної Академії: розроблятиме українознавство та служитиме підготовчою школою, з якої краще підготовлені робітники будуть переходити до Ленінграда, мовляв – на справжню академічну роботу?⁵²

Вихід зі складної ситуації він вбачав у створенні своєрідної асоціації академії зі збереженням їхнього рівного статусу. Українській Академії надати всесоюзний статус та утримувати із всесоюзних коштів. Його могло задовольнити таке вирішення проблеми: «[...] щоб Академія наша могла в повній мірі сповнити ту місію, яка в уяві поколінь українських культурних робітників звязувалася з ідеєю Української Академії Наук: щоб вона увела Український Нарід в круг культурних народів світу і заповнила йому відповідне місце в сім крузі!»⁵³. Треба зазначити, що Михайло Сергійович вже неодноразово піднімав питання неприпустимості одностороннього проголошення Російської Академії наук загальносоюзною. Ще у вересні 1925 р. на засіданні історичної секції він запропонував підтримати протест Укрголовнауки з цього приводу. П. Сохань, В. Ульяновський та С. Кіржаєв доволі обґрунтовано вважають, що саме Грушевський був автором колективного

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 86–86 зв.

⁵² М. Грушевський, *Перспективи і вимоги української науки. Київська сесія Укр. науки*, [в:] *Український археографічний щорічник*, вип. 1, Київ 1992, с. 27.

⁵³ *Ibidem*, с. 29.

листа 42 вчених, поданого 10 листопада 1925 р. Спільному зібранню ВУАН із протестом щодо перетворення РАН в АН СРСР та опрацювання статуту останньої без всезагального обговорення⁵⁴.

Тривогу Грушевського викликали великодержавні прояви серед вищого державно-партійного керівництва, передовсім всесоюзного. Свої сумніви щодо небезпечності подібних імперських рецидивів він виклав у статті, присвяченій скасуванню Емського указу⁵⁵. У ній дається схвальна оцінка політики українізації, яка створює тісний союз села з містом, врівноважує різноспрямовані націоналістичні течії. Загрозою цій стабільності, на думку Грушевського, і були спроби загострення «національної ідеології всупереч всім раціям соціалістичного будівництва» з боку Ларіна, Єнукідзе тощо. Але така поміркована критика великодержавників викликала негативну реакцію з боку партійно-державного керівництва УСРР. Навіть О. Шумський, намагаючись виявити власну лояльність, звинуватив Грушевського в «плямуванні союзних центрів», відштовхуванні симпатій української спільності від «червоної Москви» й зарахував до націоналістичного табору⁵⁶.

Інша частина нонконформістської української інтелігенції поділяла точку зору, виразником якої був С. Єфремов. Цей видатний громадський діяч та вчений обережно ставився до офіційних українізаторських заходів. Його оцінки політики українізації були більш жорсткими, хоча, значною мірою, як показав час, справедливими. У червні 1924 р. він занотовує: «Офіційна „українізація“ тут нічого не пособляє, бо це гарнір, а суть, як і перше, цілком обрусительна. Гадав би, що якийсь диявольський план, продиктований дуже далекоглядним розумом»⁵⁷. На початку 1925 р. вчений зазначає, що у своєму розвитку українство повернулося до «темної смуги» початку 90-х років: «Офіційна українізація – одно, а справжній розвиток нашого національного життя – друге...»⁵⁸. Єфремов точно визначив політичний підтекст українізаційних заходів. Він розумів, що для більшовиків важливою була «монополія вирішення національної справи на сході Європи» й українізація була тут «єдиним виграшним козиром». Попри таку критичність, Єфремов мав внутрішнє переконання, що більшість української інтелігенції піде не за більшовиками, а за діячами українського громадсько-політичного руху. На підтвердження цієї думки він покликався на висловлювання Шумського, що 99% інтелігенції йде за Грушевським, Єфремовим та Ніковським.

⁵⁴ П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *op. cit.*, с. 136–139.

⁵⁵ Див.: М. Грушевський, *Ганебній пам'яті*, «Україна», Київ 1926, кн. 4, с. 46–51.

⁵⁶ О. Шумський, *Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі*, «Більшовик України», Харків 1927, № 2, с. 16–17.

⁵⁷ С.О. Єфремов, *Щоденники, 1923–1929*, Київ 1997, с. 131.

⁵⁸ *Ibidem*, с. 195.

Щодо стану української науки та перспектив її розвитку, С. Єфремов притримувався песимістичного погляду: «Нещасна наука і замість освіти – гасило духа і п'їтма непроглядна»⁵⁹. Єфремов досить швидко, уже з початку 1929 р., відчув зміну загального курсу правлячого режиму щодо національного будівництва. Арешти в середовищі української інтелігенції були розцінені ним як «найновіший спосіб українізації... Наримського краю та Мурману». Зрештою новий етап розвитку отримав таку оцінку: «Українізація без українців, або краще – на погибель українцям»⁶⁰.

Проте більшість української наукової громадськості 20-х років ще із невиправданим оптимізмом сприймала можливості, які відкривалися перед поступовим розвитком національної культури в умовах декларованої українізації. Це добре підсумував О. Гермайзе в статті «Десятиліття жовтневої революції і українська наука»: «Сьогодні ми бачимо, як те саме товариство під проводом того самого старого голови (йдеться про Українське наукове товариство на чолі з Грушевським) має 14 науково-дослідних інститутів історії [...] й щороку публікує десятки серйозних наукових видань». Завдяки чому молоде покоління інтелігенції «органічно пов'язане з українською мовою» мало значно глибше розуміння свого суспільства, історії та значно гостріше відчуття національної ідентичності⁶¹.

Настрої цього молодого покоління українських науковців та викладачів вищої школи досить повно відображені у спогадах О. Оглобліна:

Творче єднання національно-культурних інтересів і прагнень характерне було для української професури, особливо молодой, й студентства 1920-их років. Ми, тодішні професори Київського ІНО, були й самі молоді віком, багато з нас мало чим різнився від наших студентів... Нас єднала ще більша мета й любов до науки, палке прагнення наукової істини. А найбільше, глибоко-інтимно, єднали нас спільні національно-культурні, а іноді й політичні інтереси, думки, мрії й прагнення – свідомість і почуття свого національного обов'язку перед Україною й українським народом. Ми ще не мали того «комплексу страху» що був масово прищеплений советською владою у 1930-х роках⁶².

Яскравим свідченням поступу на шляху визнання української науки міжнародним загалом були наукові контакти між українськими та зарубіжними дослідниками різних галузей. Ці зв'язки набували найрізноманітніших форм: численне взаємне рецензування наукових видань, обмін науковою літературою, участь у наукових форумах, наукові відрядження тощо. Так,

⁵⁹ *Ibidem*, с. 613.

⁶⁰ *Ibidem*, с. 767–768.

⁶¹ О. Гермайзе, *Десятиріччя жовтневої революції і українська наука*, «Україна», Київ 1927, кн. 6, с. IV.

⁶² О. Оглоблін, *Спогади про Миколу Зерова і Павла Филиповича*, [в:] *Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича й М. Драй-Хмару*, Мюнхен 1963, с. 224.

у закордонних відрядженнях, на запрошення колег, побували: В. Ганцов, С. Черняхівський – у Лісабоні на з'їзді патологів, С. Парамонов – у Берліні, К. Грушевська – у Парижі, Відні та Берліні, М. Крилов у Болоньї на з'їзді математиків, пізніше у Франції та Бельгії, К. Заболотний – у Данії, Швеції, Німеччині, К. Воблій – у Польщі. Ф. Шміта та С. Дложевського було запрошено на ювілей Археологічного інституту в Берліні, Б. Срезневського – на Міжнародний конгрес у Севільї, В. Шапошнікова – на Міжнародний конгрес хіміків до Будапешту⁶³. Водночас варто враховувати, що такі контакти здійснювалися в умовах досить жорсткої обмежувальної політики владних структур. Багатьох дослідників, зокрема М. Грушевського, В. Петрова, Й. Гермайзе не відпускали на наукові конгреси за кордоном. Надалі ця практика переросла в суцільний ізоляціонізм. У 20-ті рр. НТШ у Львові лишалось досить важливим українським науковим осередком через який науковці підрадянської України, мали можливість підтримувати досить тісні стосунки із ширшим західним науковим світом.

У такий спосіб, у 1920-ті рр. українська наукова сфера виявила значний потенціал для становлення як національної. При належному ставленні з боку владних структур це дозволило б створити серйозну основу національного самовизначення українців. Але, як показує досвід, більшовицькій владі цього було не потрібно. Проект розбудови повноцінної національної науки так і залишився незавершеним. Українська наука, значною мірою, не змогла подолати доволі вузьких рамок офіційного українізаційного курсу. Проте, навіть у таких умовах, вона набула нової якості. Досить виразну національну форми і зміст мала до 1929 р. діяльність ВУАН. В УСРР зростала кількість україномовних та українських за етнічною належністю науковців. Сформувався значний корпус україномовних наукових праць з усіх дослідних галузей. Більшість сфер наукового пошуку, у тому числі і природничі, точні, юридичні науки, отримали фахові термінологічні словники, запрацював новий унормований правопис. У певній мірі ліберальні умови наукової творчості дозволили розвинути, досить важливим з етносоціальної точки зору, гуманітарним дослідженням. Цілком має рацію Б. Кравченко, коли пише: «Історичні, економічні, демографічні й географічні дослідження, що проводилися у 20-х рр., чимало додали до знання українського народу про себе, а це є вирішальний елемент у розвитку національної ідентичності»⁶⁴. Народжувалося нове покоління української наукової інтелігенції. Помітним був процес визнання української науки в європейських та світових наукових колах. Для подальшого закріплення цих здобутків необхідно було б зняття ідеологічних обмежень, забезпечення свободи наукової творчості та відпо-

⁶³ Н.Д. Полонська-Василенко, *op. cit.*, с. 98–99.

⁶⁴ Б. Кравченко, *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.*, Київ 1997, с. 126.

відна державна підтримка протягом тривалого часу. Але різка зміна етнополітики в межах усього СРСР, повернення до русифікаційного вектору на початку 30-х років, призводить і до серйозних деформацій у науковій сфері. Наука в підрадянській Україні стає все більш заідеологізованою та загальносоюзною, і все менш національною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- «Бюллетень Миколаївської округової інспекції народної освіти», Миколаїв 1928, № 1.
Від редакції, «Науково-технічний вісник», Харків 1926, № 1.
 Гермайзе О., *Десятиріччя жовтневої революції і українська наука, «Україна», Київ 1927, кн. 6.*
 Грушевський М., *Ганебний пам'яті, «Україна», Київ 1926, кн. 4.*
 Грушевський М. *Перспективи і вимоги української науки. Київська сесія Укр. науки, [в:] Український археографічний щорічник, вип. 1, Київ 1992.*
 Державний архів Київської області, ф. п. 10408.
 Єфремов С.О., *Щоденники, 1923–1929, Київ 1997.*
 Жуковський А., *Михайло Грушевський і журнал «Україна», «Український історик», Нью-Йорк–Мюнхен 1986, № 1–2.*
 «Звідомлення ВУАН за 1926 рік», Київ 1927.
 Иванова Л.В., *Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927 гг.), Москва 1980.*
 Касьянов Г.В., *Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля, Київ–Едмонтон 1992.*
 Коновець О.Ф., *Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.), Київ 1992.*
 Кошелівець І., *Микола Скрипник, [Б.м.] 1972.*
 Кравченко Б., *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст., Київ 1997.*
 Оглоблін О., *Спогади про Миколу Зерова і Павла Филиповича, [в:] Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича й М. Драй-Хмару, Мюнхен 1963.*
 Пиріг Р.Я., *Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), Київ 1993.*
 Пиріг Р.Я., Тельвак В.В., *Михайло Грушевський: біографічний нарис, Київ 2016.*
 Полонська-Василенко Н.Д., *Українська Академія наук: (нарис історії), Мюнхен 1955.*
 Рубльов О.С., Черченко Ю.А., *Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-50-ті роки XX ст., Київ 1994.*
 Синявський О.І., *Коротка історія українського правопису. Культура українського слова, Харків–Київ 1931.*
 Сімович В., *Історія українського правопису, [в:] Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевид. в Україні, т. 1, Київ 1994.*
 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М., *М.С. Грушевський і Academia, Київ 1993.*
 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, 166, 331, 733, 1717, 2717.
 Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1.
 Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1235.
 Шевельов Ю., *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус, [Б.м.] 1987.*
 Шпітерс Г., *На історичному з'їзді, «Червоний шлях», Харків 1925, № 1–2.*
 Шумський О., *Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі, «Більшовик України», Харків 1927, № 2.*

SUMMARY

The article examines the processes of transformation of scientific sphere of Soviet Ukraine in the 1920s, when the official policy of Ukrainianization was provided. Author comments the difference between positions of academic circles and the Bolshevik government regarding the development and character of science. In these circumstances, the scientific sphere has acquired a new quality. By 1929, the Ukrainian Academy of Science's activity had a quite distinct national form and content. In the Ukrainian SSR, the number of Ukrainian ethnic scientists was growing up. There has been formed a significant body of Ukrainian scientific works from all research sectors. Most areas of scientific research, including natural, accurate, legal science, received professional terminology dictionaries, regulated by the new spelling. It gave rise to a new generation of Ukrainian scientific intelligence. The process of recognition of Ukrainian science in the European and international scientific community was notable. However, the project of building a complete national science remained unfinished. Ukrainian science could not overcome the relatively narrow confines of official course of Ukrainianization. At the beginning of 1930 there was a dramatic change within ethnic policy of the USSR, the return to a policy of Russification, leading to serious deformation in science. Science in Soviet Ukraine became more ideological and more all-union.

Keywords: Ukrainianization; scientific intelligence; Ukrainian science